

Amina Memić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Odsjek Sociologija

aminamemic@hotmail.com

Pregledni članak

Feminističko gledište o multikulturalizmu

Sažetak

Feminizam se uglavnom definira kao društveni pokret kojem je primarni cilj promoviranje i zaštita ženskih prava. Međutim u današnjici feminizam ne obuhvata samo zaštitu ženskih prava već i pretenduje i na zaštitu prava svih marginaliziranih društvenih grupa poput pripadnika LGBT populacije, osoba sa invaliditetom ili prava manjinskih etničkih skupina unutar šireg društva. Multikulturalizam se definira kao javna politika promicanja vrijednosti različitih kultura te njihovu neometanu egzistenciju u okviru liberalnog društva bez tendencija brisanja kulturnih identiteta postojećih grupa. Kada se govori o feminizmu kao isključivo društvenom pokretu za zaštitu prava žena i to u kontekstu multikulturalizma često se skreće pažnja na obespravljenost žena i njihov položaj u patrijarhalnim etničkim grupama u kojima te žene žive. Važno pitanje koje se nameće je da li je moguće uspostaviti granice grupnih prava ali i individualnih prava obzirom da multikulturalizam i feminizam imaju isti cilj a to je zaštita ljudskih prava i uspostavljanje pravednog društva jednakih mogućnosti za sve članove ali metode sprovođenja tog cilja su različite skupine. Zbog toga postoji neprestana tenzija između feminizma i multikulturalizma. Kako i na koji način je moguće smanjiti tenziju i naći barem minimum tolerantnosti među ovim ideologijama? Posebno je zanimljiv odnos nekih religija prema ženama te zaštiti ženskih prava. Za pravi odgovor na pitanje da li ima mjesta feminizmu u diskursu o religijama potrebno je poznavati koncept religije i kontekst u kojem su te religije nastale te je potrebno razumjevanje religijskih izvora. Na kraju, ne treba zaboraviti ni prava drugih marginalnih grupa ali ni prava muškaraca koji sve češće usljed pogrešnog shvatanja ideje zaštite ženskih prava bivaju sami žrtve nasilja

te se apriori karakteriziraju kao poticatelji nasilnih oblika ponašanja nad ženama i djecom. Najbitnije za uspostavu pravednog društva jednakih prava i mogućnosti za sve je otvoreno govoriti i o pravima djece, osoba sa invaliditetom ali i muškaraca kojima zbog duboko ukorijenjenog mišljenja da su muškarci „jači“ spol zapravo ne vjeruje kada se rijetki odvažaju progovoriti javno o nasilju bilo da se radi o ratnom ili nasilju u partnerskim i porodičnim odnosima.

Ključne riječi: feminizam, multikulturalizam, ljudska prava, zajednica, jednakost

A Feminist Perspective on Multiculturalism

Summary

Feminism is generally defined as a social movement whose primary goal is to promote and protect women's rights. However, today feminism not only encompasses the protection of women's rights but also seeks to protect the rights of all marginalized social groups such as members of the LGBT population, persons with disabilities, or the rights of minority ethnic groups within the wider society. Multiculturalism is defined as a public policy to promote the values of different cultures and their undisturbed existence within a liberal society without the tendency to erase the cultural identities of existing groups. When we talk about feminism as an exclusively social movement for the protection of women's rights, and in the context of multiculturalism, attention is often drawn to the disenfranchisement of women and their position in the patriarchal ethnic groups in which these women live. An important question that arises is whether it is possible to establish the boundaries of group rights but also individual rights given that multiculturalism and feminism have the same goal and that is the protection of human rights and the establishment of a just society of equal opportunities for all members of society but different methods. That is why there is a constant tension between feminism and multiculturalism. How and in what way is it possible to reduce tension and find at least a minimum of tolerance among these ideologies? The attitude of some religions towards women and the protection of women's rights is particularly interesting. To properly answer the question of whether feminism has a place in the discourse on religions, it is necessary to know the concept of religion and the context in which those religions originated, and it is necessary to understand religious sources. Finally, we should not forget the rights of other marginal groups, but also the rights

of men who are increasingly victims of violence due to misunderstandings of women's rights and are a priori characterized as instigators of violent behavior against women and children. The most important thing for the establishment of a just society of equal rights and opportunities for all is to speak openly about the rights of children, people with disabilities and, men who, due to the deep-rooted opinion that men are "stronger", do not believe when few dare to speak publicly about violence. it is about war or violence in partner and family relations.

Key words: *Feminism, multiculturalism, human rights, community, equality*

Uvod

Multikulturalizam je nezaobilazan pojam kada se govori kako o pravima izdvojenih društvenih grupa tako i o općim ljudskim pravima svih vrsta koja bi trebala važiti za sve ljude bez obzira na rasnu, nacionalnu, klasnu, spolnu ili religijsku pripadnost.

Prije samog početka raspravljanja o ovakvim temama kao što su multikulturalizam, feminizam, ljudska prava i slobode neophodno je postaviti pitanje koliko je i da li je uopće društvena zajednica dovoljno spremna baviti se temama poput feminizma i multikulturalizma. Kako je uopće moguće baviti se pitanjima, feminizma, seksualnosti, prava i slobode ako se u društvu još uvijek negiraju prava na jezik ili prava na državu pojedinih nacionalnih skupina. Poznato je da postoje države u kojima se narušavaju osnovna ljudska prava i ne postoji volja da se priznaju počinjeni genocidi jedne nacionalne skupine nad drugima! U tom kontekstu logično je i pitanje da li se uopće na tom nivou razvijenosti svijesti može raspravljati o multikulturalizmu, feminizmu, seksualnoj orijentaciji i sličnim pitanjima generiranim i namjenjenim „visoko razvijenim“ društvima? Da bi se moglo uopće raspravljati o bilo kojoj temi a posebno o temama koje uvjetuju visoku senzibiliranost društvene zajednice za ljudska prava, treba imati na umu posebnosti života na Balkanu veoma trusnom području Evrope gdje je borba za goli opstanak i nacionalna svijest goruća tema svakih pedeset godina? Da li u društvu doskorašnjeg jednopartijskog sistema postoji spremnost za prihvaćanje novih koncepata života? Da li je moguće određene nove pojmove i poglede na svijet poput multikulturalizma i feminizma shvatiti na pravi način? Kada u svom čuvenom djelu „Vladalac“ Nicollo Maciavelli govori o mogućnosti mijenjanja društvenog sistema navodi da je to dug i mukotrpan, težak proces čija je uspješnost uvjetovana mijenjanjem mentaliteta naroda.¹ Kao društvo koje je do prije samo dvije i po decenije živjelo u nedemokratskom sistemu sa izraženim kolektivitetom i kultom ličnosti jednog i doživotnog vođe da li postoji spremnost za promjenu u tolikoj mjeri i počne shvatati važnost pitanja rasizma, multikulturalizma, feminizma i slobode izražavanja vjerskih ubjedenja. Može li se zaista shvatiti pravo značenje pojmova multikulturalizam i feminizam i u krugu znanstvene i društvene elite?

Shodno svim očitim događanjima u ovom društvu ali i načinu vođenja života morala bi se izraziti skeptičnost kada je u pitanju mogućnost shvatanja vrlo delikatnih pojmova kojima se operira unutar modernih visokorazvijenih društva poput multikulturalizma i feminizma, slobode izražavanja ili uvjerenja različitih vrsta. Osnovni problem je u tome što balkanski mentalitet odnosno ljudi na Balkanu još uvijek nisu spremni barem djelimično odstupiti od naučenog seta uvjerenja, nametnutih prijetnjom za samu egzistenciju? Bitno je naglasiti da ovdje nije cilj promovisati odricanje od svoje kulture i naslijeđa već otvorenost uma onome što bi bilo poželjno podstaći barem djelimično ako

¹ Detaljnije u knjizi “Vladalac” Niccolo Machiavelli poglavlja I-IV str. 11-37.

Preveo B. Janković IP Knjiga, Neven Zemun 2003. godina

se želi uspostaviti društvo koje se bavi osjetljivim društvenim pitanjima u određenom vremenu i prostoru.

Također, još jedan od problema koji spriječava brži razvoj balkanskog društva leži u tome što je pojava demokratije na ovim prostorima proizvela različite vrste ekstremizama. S jedne strane je poplava različitih vrsta informacija kojih je toliko da ih nije moguće procesuirati na pravi način niti najprije kao pojedinac a u krajnjoj crti ni kao društvo. S druge strane, znanje i razumjevanje kao osnovni filozofski pojmovi su potpuno dezavuisani. Nikada se više nije govorilo o religiji a nikada više nije bilo pogrešnih koncepcija i shvatanja religije i duhovnosti. Nikada nije bilo više govora o tehnološkom napretku i istovremenog njegovog sabotiranja a nikada ni više narušavanja ekološke ravnoteže. Preplavljenost sve glasnijim govorom o pravima i jednakosti suočena je sa stvarnosti u kojoj širom svijeta haraju bolesti, ratovi i ekstremno siromaštvo. Iako je temeljni zadatak društva uspostava pravednog poretka te se kroz političku i filozofsku misao Platona, Aristotela, Tomasa Moorea, Frane Petrića zastupa ideja idealne države u kojoj svako radi svoj posao kako najbolje zna te društvo vode najmudriji ipak apsolutnu pravdu je teško jednom zauvijek uspostaviti. Zašto je to tako? Ipak, barem u kontekstu Balkana u temelju svih problema unutar društva je kolektivna prijetvornost, koja se gotovo uopće ne spominje u suvremenim sociološkim i filozofskim raspravama o društvu i njegovim anomalijama. Ta prijetvornost se ogleda u tome da se ovo društvo želi smatrati inteligentnim i razvijenim pa zbog toga koristi, preciznije rečeno razbacuje se pojmovima poput prava, pravde, slobode, feminizma, multikulturalizma, religijskih sloboda ali duboko u svom umu njegovi članovi nisu uvjereni da onaj pored njih sa svim svojim različitostima ima ista prava. To je tako bez obzira da li se radi o ženama, djeci, religioznim ili nereligioznim osobama, osobama sa invaliditetom, etničkim manjinama ili većinama u pojedinim kantonima. Ipak, prisutno je stalno pretvaranje u smislu tolerantnosti, ne smetanja očito nakaradnih shvatanja veoma bitnih pitanja poput seksualnosti, prava žena, prava etničkih manjina ili prava na izražavanje religijskih uvjerenja. Prijetvornost o kojoj se ovdje govori višestruka je. Želja i težnja za postajanjem dijelom razvijenog svijeta je dovela do stanja u kojem se nužno moraju podržavati različite vrste izopačenosti i ideologija koje neodgovaraju niti jednom dijelu društva koji je, makar u nekom njegovom užem organizacijskom kontekstu, većinski. Naravno svako ima pravo da podržava ili ne podržava neku ideju ili pokret, svako ima pravo da ima ili nema mišljenje o nekom pitanju. To bi valjda trebala biti bit demokratije. Ipak realnost je drugačija. Ako neko kaže da ne podržava neku političku ideologiju, ako neko ima nešto protiv homoseksualizma ili ako kaže da ne razumije koncept feminizma posebno onog radikalnog ili čuvenog trećeg vala, često bude etiketiran kao fundamentalista, konzervativac, tiranin i apsolutist te se donekle takva osoba proglašava dehumaniziranom prije nego što mu/joj se pojasne koncepti pojmova s kojima se ne slaže. U tom kontekstu se postavlja i pitanje: Ako se već živi u slobodnom društvu gdje

ne da nije kažnjivo imati drugačije mišljenje, već je i poželjno njegovati različitost, zašto se onda onima koji žele ostati uslovno rečeno konzervativni, ukida ili u najmanju ruku često osporava to pravo?

U skladu sa svim prethodnim pitanjima i tvrdnjama, ipak se ne smije zaboraviti obaveza ka težnji uspostave pravednog društva u kojem će svi pojedinci ali i grupe bez obzira na njihovu brojnost ili orijentiranost uživati ista prava. Smisao postojanja civilizirane ljudske zajednice je težnja ka uspostavi pravednog društva.

Da bi se tema mogla razumjeti a samim time i njen značaj potrebno je postaviti i novo pitanje, šta je to multikulturalizam, kako se manifestira, kako ga ljudi različitih opredjeljenja i nivoa obrazovanja shvataju, da li uopšte multikulturalizam ima neki način manifestiranja po kojem znamo da smo dio multikulturalnog društva u pravom smislu.

Ako bi se dala neka okvirna definicija pojma multikulturalizam onda bi ona podrazumjevala da je multikulturalizam pojam pomoću kojeg se želi objasniti i imenovati jednim imenom postojanje i jednakost različitih kultura jednog društva i poticanje očuvanja različitosti unutar tih kultura.

Kako navodi Jasminka Babić Avdispahić u svojoj knjizi "Etika, demokracija i građanstvo" (2005) kada govori o multikulturalizmu, u debati o njemu postoje dva suprotstavljena shvatanja multikulturalnosti po pitanju univerzalizma i partikularizma unutar politika jednakosti i politika različitosti gdje svaka od ovih politika želi priznati svoje građane i građanke podjednako. Međutim svaka od navedenih politika ima različit pristup i način sprovođenja tog procesa priznavanja. Naime, politike priznavanja jednaka građana sprovode se tako što nastoje obezbjediti svojim građanima jednaka prava u političko ekonomskoj sferi, dok politike različitosti podstiču očuvanje različitosti kultura obezbjeđujući na taj način prava svojim građanima. (Babić-Avdispahić; 2005, str. 103)

Također je bitno naglasiti da ne smije ni u kom slučaju doći do sukobljavanja ove dvije vrste prava, tako da prava jedne grupe potisnu opća ljudska prava koja bi trebala važiti u jednakoj mjeri za sve ljude. Ni u kom slučaju ne bi smjelo doći do situacije da je jedna grupa "više jednaka" od drugih niti bi smjelo doći do potiranja različitosti pojedinih grupa u cilju omogućavanja ostvarenja osnovnih ljudskih i političkih prava pripadnika neke od njih.

U kontekstu društvenog stanja pojedinih zemalja, moglo bi se postaviti pitanje da li multikulturalizam podrazumjeva toleranciju, odnosno prihvatanje drugih i drugačijih uz omogućavanje jednakih prava i mogućnosti u svim sferama života, pripadnicima različitih grupa bilo da su to manjinske grupe u jednoj državi ili ne, ili se ipak pojam multikulturalizam samo formalno upotrebljava za ostvarenje prava većinskih grupa iz čega se da zaključiti da multikulturalizam podrazumjeva samo uslovno rečeno podnošenje drugačijih živčeci pored a ne u zajednici sa drugima i drugačijima. U knjizi

“Etika, demokracija i građanstvo” (2005) kada se govori o ovoj problematici, navodi se primjer bosanskohercegovačkog društva.²

Obzirom da su djelimično predstavljena neka shvatanja multikulturalizma i značenja samog pojma multikulturalizam što, kako je rečeno prije, podrazumjeva prihvatanje drugog i drugačijeg sa svim razlikama koje posjeduje jedna specifična grupa ili pojedinac koji se razlikuje od većine i obezbjeđivanje drugačijima ista prava koja imaju po prirodi stvari i pripadnici neke većinske, odnosno dominantne grupe, da se ne bi odstupilo od teme koja se obrađuje u ovom tekstu neophodno je predočiti terminološku definiciju pojma feminizma i ukratko prikazati razvoj feminističkog pokreta koji ima veliki uticaj na današnji položaj žena i općenito na kompletnu historiju čovječanstva.

U najširem smislu feminizam podrazumjeva skup ideologija i političkih pokreta kojima je temeljni cilj poboljšanje društvenog položaja žena općenito te ostvarivanje jednakih prava za žene koja već uživaju muškarci. Ideju feminizma je moguće u potpunosti realizirati iskorištenjem svih oblika spolne dominacije i diskriminacije odnosno seksizma.³ (Hrvatska enciklopedija 2021) Feminizam se razvijao u tri etape ili tri talasa feminizma tako prateći promjene u društvu uz nastojanje da u skladu s vremenom omogućiti ženama prava jednaka muškarcima.

Prva etapa razvoja feminizma počinje u 19. stoljeću a podrazumjevala je borbu za pravo glasa žena. Druga etapa, počinje 60-tih godina i traje do 80-tih godina prošlog stoljeća a podrazumjeva borbu za edukaciju žena, spolnu ravnopravnost i promjene zakona koji se odnose na prava žena. Treća etapa feminizma počinje 80-tih godina prošlog stoljeća i traje do danas a nastoji negirati spol i nadići spolne razlike (Lavić, 2014, str.200)

Za kraj ovog uvoda važno je reći zašto se uopšte dovode u vezu multikulturalizam kao ideologija kojom se nastoje dati prava drugačijim i manjinskim grupama i feminizam kao pokret za prava žena. Odgovor je ustvari veoma jednostavan a on glasi, zato što su, ma koliko to zvučalo čudno i nehumano žene u prošlosti smatrane bićima niže vrste bez prava glasa i odlučivanja čak i o sopstvenom životu o čemu svjedoče primjeri iz dalje prošlosti gdje muškarci u određenim društvima imali pravo nasljeđivati sve žene svojih umrlih očeva, na primjer, osim svojih bioloških majki, poput oruđa ili bilo koje druge robe. Ova praksa se nazivala Mukt.(Džananović; 2004, str: 3-4). Prema navodima Ibrahima Džananovića (2004) u djelu Islamsko bračno pravo u poglavlju o položaju žena kod predislamskih Arapa navodi se da su žene tog vremena bile predmet neprestane manipulacije svojih muških srodnika te su tako muškarci unutar jednog plemena imali pravo međusobno razmjenjivati žene. Ovakva praksa se nazivala Šigar. (Džananović; 2004, str. 3-4)

² Pogledati više u knizi “Etika, demokracija i građanstvo“ autorice Jasminke Babić Avdispahić u poglavlju Izazovi multikulturalizma str. 103. IP Svjetlost Sarajevo, 2005. godina

³ Detaljnije na www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203 Hrvatska enciklopedija odjeljak o sociologiji - pojam, feminizam, leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. godina.

U ovakvim slučajevima o pravu glasa je suvišno i govoriti. Svakako da je današnji položaj žena neuporedivo bolji u odnosu na period prije nastanka feminističkog pokreta no poboljšanje položaja žena ne znači da su loše prakse i predrasude o ženama iskorijenjene.

Feministička kritika multikulturalizma

Jedna od autorica najinteresantnijih za raspravu o ovoj temi je Susan Moller Okin i njen esej "Da li je multiokulturalizam štetan za žene." Pored Okinove treba se upoznati sa nizom drugih autora kritičara kako njenih stavova tako i općenito ideje multikulturalizma. Autorica Moller Okin, navodi kako je do nedavno bila česta pojava, koja je skoro postala potpuno prihvatljiva to da se manjinske grupe pokušavaju asimilirati na razne načine unutar dominantnih društvenih grupa. Kako je to obično poznato, ta asimilacija je bila vršena na dva načina, nekada su dominantne grupe nastojale asimilirati manjinske i na neki način prisvojiti njihove vrijednosti i uvrstiti ih u svoju baštinu, ili je asimilacija manjinskih skupina vršena zbog netolerancije dominantnih skupina prema onima koje se u bilo čemu razlikuju od načina života i dominantne kulture. Drugi vid asimilacije, ako se to tako može reći, manifestira se kada manjinske grupe budu primorane da se prividno dobrovoljno asimiliraju sa dominantnim grupama, i to u svrhu ostvarenja političko ekonomskih prava koja bi im bila uskraćena ukoliko se ne asimiliraju sa dominantnim grupama. Ne smije se zanemariti i činjenica da postoji značajan broj ljudi koji dobrovoljno žele biti asimilirani u veću grupu kako bi dobili osjećaj pripadnosti grupi u koju se asimiliraju a što implicira osjećaj veće vrijednosti njih samih. U ekstremnijim slučajevima koji nisu tako rijetki dešava se da u želji za prihvatanjem u veću superiorniju grupu pojedinci djelimično ili potpuno zanemare svoj kulturni identitet smatrajući ga inferiornim. Ovakve pojave tiču se psihologije ličnosti te intimnog duhovnog unutarnjeg svijeta svakog pojedinca ali i sociologije grupe i standardne grupne dinamike. No bavljenje ovim fenomenom bi zahtjevalo opširniju analizu u potpuno drugačijem kontekstu.

Moller Okin (Bošnjak; 2013) dalje navodi da u novije vrijeme asimilacija ipak ne mora biti neizbježna. Naime, obzirom da je politika zagovaranja grupnih prava više nego prisutna u skoro svim liberalnim društvima, kako ih ona naziva, pritom misleći na zapadne razvijene demokratske zemlje samim tim sada i različite manjinske grupe imaju prava na afirmiranje svojih kulturoloških posebnosti, praktikovanja običaja različitih vrsta te na religijsko opredjeljenje ma koliko se ono u običajnoj praksi razlikovalo od običajnih praksi dominantnih grupa i religija. U tim društvima svaka manjinska grupa, ima pravo samostalno birati svog predstavnika u političkoj i javnoj sferi zajedničkog života. Kroz cijeli tekst Moller Okin kritizira zagovornike grupnih prava podcrtavajući da oni, u nastojanju da odbrane različite grupe i pomognu im kroz razne vrste legalizacija

njihovih praksi ustvari zaboravljaju prava pojedinaca i važnost omogućavanja ostvarenja prava pojedinicima čija prava i potrebe ne bi trebale biti zanemarene ako neko od pripadnika određenih grupa odluči odvojiti se od svoje matične grupe. Autorica, da bi pokazala koliko su politike koje podržavaju grupna prava nesenzibilizirane za potrebe i prava pojedinca navodi dva primjera. Prvi primjer je iz perioda kasnih osamdesetih godina prošlog stoljeća i tiče se djevojaka muslimanki, arapskog porijekla koje su legalni stanovnici Francuske i koje bi samim time trebale biti zakonom zaštićene u pogledu izražavanja religijskih osjećaja na bilo koji način a zabranjeno im je nošenje marame na glavi kao religijsko etničkog simbola u školama. Zabrane i ograničavanja ovakve vrste postoje širom svijeta poput korištenja alkohola, ili čak zabrana nenošenja marame za sve žene bez obzira kojoj kulturi pripadale u zemljama poput Irana, Iraka i drugih većinski muslimanskih zemalja. Međutim, ono što je ovdje bitno je konkretan primjer koji autorica Moller Okin navodi u tekstu “Da li je multikulturalizam štetan za žene” te se u kontekstu navedenog primjera analizira odnos multikulturalizma i feminizma.

Drugi primjer, naprotiv pokazuje da je u Francuskoj bilo dozvoljeno emigrantima muslimanima iz arapskih zemalja da sklapaju poligamne brakove, tako da je kako se navodi u tekstu broj poligamnih brakova u Parizu tokom osamdesetih godina dostigao cifru od 200.000. (Bošnjak; 2013)

Ovi nam primjeri pokazuju da politike zagovaranja grupnih prava se baš uvijek i ne bore za grupna prava u punoj mjeri i na pravedan način što nam pokazuju posljedice ova dva navedena primjera gdje su dvije manjinske grupe, različitih spolnih struktura imale različite posljedice svojih borbi za ostvarenje religijskih i kulturoloških prava.

Naime, grupa o kojoj je riječ u prvom primjeru su isključivo žene kojima nije dozvoljeno nošenje marama u školama kao religijsko-kulturnog obilježja dok je grupi u drugom primjeru, koju su isključivo sačinjavali muškarci, legalizirano pravo sklapanja poligamnih brakova, što također kao praksa ulazi i u sferu religije i kulturnog identiteta i po važnosti se uslovno rečeno uopšte ne razlikuje od prava nošenja marama na javnim mjestima.

Moller Okin upravo želi skrenuti pažnju na to da zagovarači grupnih prava ne samo da zanemaruju individualna prava svakog pojedinca u zajednici već su i sasvim neosnovano diskriminatorski nastrojani prema ženama.

Ona dalje navodi da žene koje žive u poligamnim zajednicama sa drugim ženama i zajedničkim mužem svih njih imaju potpuno minimizirana ili nemaju nikakva individualna prava jer žive u potpunom haosu obzirom da muža moraju međusobno, uslovno rečeno, dijeliti u stalnim su neprijateljskim odnosima jedna prema drugoj te tako i djecu ukoliko ih imaju primoravaju na sukob i neprijateljstvo sa drugom djecom koja tu žive a svima im je otac zajednički.

U tekstu se dalje navodi, da je u Francuskoj uveden zakon po kojem se muškarcima isključivo dopušta stupanje samo u monogamne brakove, što na neki način predstavlja

satisfakciju za žene no od trenutka stupanja na snagu ovog zakona javlja se drugačiji problem većih razmjera i sa težim poseljedicama. Postavlja se pitanje šta učiniti sa drugim ženama koje su bile dio poligamnih brakova a promjenom zakona po kojem se ukida poligamna praksa više nemaju nikakva prava.

Nakon donošenja ovakvog zakona francuska vlada se našla u velikim problemima kako riješiti egzistencijalna pitanja spomenutih žena i djece u oblasti prava na nasljedstvo, materijalno osiguranje i zadovoljavanje bazičnih potreba. Okin dalje navodi da je ovaj problem polovično riješen jer vlada Francuske nakon donešenog zakona o ukidanju poligamnih brakova nije našla nikakvo zakonsko rješenje u cilju regulacije prava ostalih žena koje su bile u poligamnim brakovima.

Kako navodi Moller Okin, ovaj problem je bio povod za razvijanje žestokih rasprava između feminista i zagovarača grupnih prava ili bolje rečeno multikulturalista.

Feminističko stajalište u ovim raspravama je, kako kaže Moller Okin, da svaka žena umjesto što se u društvu gdje svakako vidljivo ili neprimjetno u manjoj ili većoj mjeri dominiraju muškarci tretira diskriminatorski i vrlo često se nad ženama sprovode neke krajnje svirepe i neljudske prakse, trebala bi se prije svega tretirati kao dostojanstveno ljudsko biće gdje bi njena ljudska priroda trebala biti mjerilo prava i potreba dok bi se na spolnu pripadnost trebalo gledati tek kao na neku sekundarnu, nužnu odliku svih bića. Dostojanstvo je prema ovoj autorici ono što sve ljude razlikuje od životinja i drugih živih organizama u prirodi ono je odlika koja bi trebala biti osnovni faktor spajanja i približavanja ljudi jednih drugima kao karakteristika po kojoj su ljudi svi jednako vrijedni bez obzira na sekundarne odlike o kojima je već bilo govora.

S druge strane jedan od zagovarača zaštite grupnih prava, Vil Kimlika (Will Kymlicka) kako navodi Moller Okin (Bošnjak; 2013. str. 20-23), kaže da manjinskim grupama u jednom društvu treba svakako obezbjediti sva prava u svim sferama života i to možda baš zbog toga što su u pitanju djelimično izolirane grupe koje sačinjavaju manjinu ukupnog stanovništva neke zemlje te da bi njihova, kako opća ljudska i društveno-politička prava, tako i kulturni običaji trebali biti zaštićeni posebnim setom zakona koji se odnosi na manjinske grupe unutar jedne države. Kimlika opravdanje za svoj stav nalazi u činjenici da pripadnost određenoj kulturnoj grupi ima ogromnu ulogu za razvoj ličnosti pripadnika te zajednice te njegovog samopoštovanja i sveukupnog ličnog identiteta. Također, Kimlika tvrdi da zaštita prava manjinskih grupa može biti zagarantirana samo ako i članovi te grupe promoviraju vrijednosti liberalnog društva i pridržavaju se zakona šireg liberalnog društva.

(Bošnjak Helena; 2013. str. 13 - 16)

Susan Moller Okin ipak kritikuje Kimlikov stav zato što on u svojoj teoriji o zakonskoj zaštiti grupnih prava ponovo zaboravlja, kako ona kaže, pojedince unutar grupa odnosno zaboravlja činjenicu da su grupe i sastavljene od pojedinaca koji time što su postali

članovi neke grupe nisu prestali biti individue koje imaju pravo težiti za samostalnošću. Ako bi se Kimlikova zamisao sprovela u djelo onda bi to opet samo značilo da svaki član neke grupe ima određena prava samo dotle dok se deklarira kao pripadnik te grupe i da sva njegova prava bivaju dokinuta a sve njegove potrebe, kao čovjeka, bivaju zanemarene onog trenutka kada se odluči odvojiti od grupe. S druge strane individualna prava može koristiti tek onda kada izađe iz grupe čiji je bio član. U ovom slučaju opet nema smisla govoriti o čovjeku kao samostalnom dostojanstvenom biću. Sva prava koja su data nekoj grupi odnose se isključivo na cijelu grupu i to kao kolektiv ili društvenu činjenicu dok se pojedinci čijim su udruživanjem nastale grupe potpuno zanemruju. U tom slučaju kako se dalje u tekstu navodi, ni država ne može intervenirati kako bi suzbila nehumane prakse jedog pojedinca naspram, najčešće žena. Iz tog razloga se najčešće vrši nasilje nad pojedincima u raznim oblicima u cilju očuvanja tradicije. Ipak, porodica je zajednica unutar koje ljudi uče o tradiciji i moralnim vrijednostima i obzirom na zatvorenost porodica zakon ne može doseći u tolikoj mjeri do privatne sfere života svakog čovjeka. Osim toga ako i postoji neki porodični zakon, samim njegovim postojanjem nije garantirano da će njegove odredbe biti i poštovane i primjenjivane u privatnom životu ljudi iako ga možda javno formalno podržavaju.

Stav Susan Moller Okin o porijeklu nehumanog i diskriminatorskog odnosa prema ženama, je da su takve prakse legalizirane još u svetim spisima monoteističkih religija. Moller Okin navodi mnogo primjera iz tradicija nekih manjinskih grupa koje su religijski pripadnici jedne od tri najveće monoteističke religije, islama, kršćanstva i judaizma.

Zbog ovakvih stavova, iznesenih u tekstu "Da li je multikulturalizam loš za žene?" Moller Okin je bila često kritizirana od mnogih autora, kao što su Aziza el Hibri, Chandran Kukathas i drugi.

Kritike su se sastojale u tome što su navodili da Moller Okin poistovjećuje običaje neke zajednice sa religijom te iste zajednice. Istina je da običaji nekad mogu proistići iz religijskih osjećanja ili različitih praksi neke konfesije ali su veoma često mnogi običaji za koje se uveliko smatra da su plod religijskog propisa ustvari u potpunoj suprotnosti sa onim što izvorna religija propovjeda odnosno, zabranjuje ili naređuje kroz set zakona unutar svetih spisa (Babić-Avdispahić; 2005, str. 155-156).

Primjer najnehumanije i najsvirepije prakse nad ženama koji navodi Moller Okin za koji ona smatra da je posljedica patrijarhalnih vrijednosti nametnutih iz religijskih svetih spisa a koji je opće poznat je takozvano obrezivanje žena odnosno klitoroktomija koja je raširena praksa na teritoriji islamskih zemalja. Kritika vezena za ovaj primjer sadržana je u knjizi Jasminke Babić-Avdispahić "Etika demokracija i građanstvo". Naime kako se navodi u spomenutoj knjizi klitoroktomija nema osnova u Kur'anu kao svetoj knjizi islama. Naprotiv mnogo je predaja Božjeg poslanika Muhameda u kojima se tretiraju propisi vezani za intimni odnos između muškarca i žene gdje se jasno muškarcima stavlja

do znanja da se moraju pobrinuti o ispunjenju potreba svojih žena te da nije ni u kom slučaju zabranjeno ženama da uživaju tokom spolnog odnosa (Kurdić; 2011).⁴ Moglo bi se onda postaviti pitanje otkud to da se ovakve besmislene i najprije krajnje surove prakse uopće provode nad ženama a istovremeno opravdavaju religijom. Odgovor leži u tome što ljudi imaju vrlo malo ili nimalo znanja o sopstvenim religijama i tekstovima religijskih izvora, čak i ako imaju nekog površnog znanja doalzi do pogrešnog shvatanja i krivih interpretacija religijskih izvora što nažalost za posljedicu ima izuzetno neljudske prakse najčešće nad ženama.

Dakle ono što je izuzetno bitno naglasiti kada se govori o politikama priznavanja, multikulturalizmu iz bilo kog aspekta pa i aspekta feminizma je to da Moller Okin spada u predstavnice zapadnjačke struje feminizma te da treba uspostaviti preciznu razliku između religijskih zahtjeva i propisa i onoga što spada pod tradiciju i običajno pravo. Veoma veliki broj praksi unutar nekih islamskih zemalja apsolutno nema utemeljenje niti u jednom legitimnom religijskom izvoru bilo kur'anskom tekstu koji se u islamu shvata kao direktna Božija riječ ili o praksi i predajama koje su dio tradicije Božijeg poslanika Muhameda. Naravno ovdje nije riječ o nastojanju apoloiziranja vjerskih izvora jer to nije tema. Raspravlja se o pogrešnosti poistovjećivanja kulturnih praksi i običajnog prava jednog naroda sa religijom. Ukazuje se na pogrešnost opravdavanja svirepih kulturnih praksi religijom. Tradicija ili običajno pravo je zapravo utemeljeno na dogovoru ljudi unutar jedne zajednice. Često te običajne prakse bivaju uspostavljene konsenzusom unutar neke društvene grupe u cilju sprečavanja potpune asimilacije jedne etničke i religijske grupe koja predstavlja manjinu u društvu. Ne treba zanemariti ni činjenicu da razni običaji obilježeni krajnjom okrutnošću često imaju korjene u predjednobožaćkim vjerovanjima i uz njih vezanim obredima i običajima! U kršćanstvu se ta vremena i vjerovanja nazivaju mnogobožaćkim, poganskim. Pored poštovanja svih specifičnosti i kulturnih razlika i laički zakoni bi trebali biti rigorozni u pogledu kršenja ljudskih prava pojedinaca unutar manjinskih etničkih grupa. Za to je dobar primjer djevojke Shafilije Ahmed mlade pakistanke rođene u Velikoj Britaniji koju su roditelji nakon neuspjelog pokušaja da ugovore brak sa starijim čovjekom iz Pakistana ubili pod izgovorom da je previše "vesternizirana" te da se protivi tradicionalnim običajima kulturnog kruga iz kojeg potječe. Naime, mlada djevojka je više puta bježala od kuće i pokušavala pronaći pomoć od nadležnih službi međutim nadležni organi nisu mnogo toga efikasno uradili upravo zbog politike poštovanja i očuvanja manjinskih prava i kulturnog identiteta. U konkretnom slučaju bilo je provođenja medijacije između roditelja i ubijene djevojke od službi policije i socijalne zaštite ali takve mjere su samo ubrzale kobni kraj za djevojku

⁴ Bilježi se predaja poslanika Muhameda koji u ovom kontekstu savjetuje ljudima: "Neka niko od vas ne prilazi svojoj ženi kao što to čine životinje i nasilnici! Neka među vama bude izaslanik! Na upit šta je to izaslanik odgovorio je poljubac zagrljaj i lije riječ"

Detaljnije u djelu "Pedagogija Muhameda alejhi selam- prikaz odgojnih metoda posljednjeg Allahovog poslanika" autora prof.dr. Šefika Kurdića. Izdavač IPF Zenica 2011. godina

Shafiliju Ahmed. Kroz ovaj slikoviti primjer uočljivo je koliko neadekvatna djelovanja službi socijalne zaštite mogu biti pogubna sve u cilju očuvanja kulturnog integriteta i identiteta nekih manjinskih grupa. Naravno da nije cilj poticati gušenje kulturnih identiteta niti oduzimanje prava na različitost samo bi trebalo laičkim državnim zakonom zabraniti nerazumne svirepe prakse poput klitoroktomije ili maloljetničkih brakova. Za to je više razloga: Svirepe prakse poput čedomorstva kao u navedenom slučaju porodice Ahmed ili maloljetničkih brakova ili klitoroktomije šalju potpuno pogrešnu sliku o religiji ili o ostalim pripadnicima neke religijske zajednice koji ne podržavaju takve prakse i znaju da takve svireposti nemaju utemeljenje u religijskim izvorima. Drugi razlog zašto bi laički zakoni trebali biti rigorozniji a institucije ažurnije u djelovanju na sprečavanju bizarnih i nasilnih praksi koje se pravdaju kulturnim identitetom je taj što takve prakse narušavaju demokratski poredak i princip jednakosti građana.

Ipak treba imati u vidu i nemoć liberalnih institucija posebno u slučajevima kao u tragediji stradale Shafilije Ahmed jer navedeni slučaj pokazuje koliko su surove običajne prakse duboko ukorijenjene te kako nastojanje spajanja konzervativnih praksi i liberalnih vrijednosti ponekad biva nemoguće jer isključuju jedno drugo. Jedino je moguće pomiriti zahtjeve liberalnog društva i tradicionalističke prakse ukoliko se uticaj barem jednih u nekoj mjeri ublaži.

Moller Okin navodi i da često žene stupaju u bračne zajednice sa muškarcima koji su ih prethodno napastvovali, zbog očuvanja porodične časti i to prihvataju kao sasvim prirodnu pojavu. Rekli bismo da je razlog tome što i same žene koje odrastaju u određenim uslovima i kulturnom miljeu jednostavno prihvataju takav način života kao potpuno normalan jer su naučene da je njihova uloga očuvanje porodične časti.

Drugi prigovor na tekst Moller Okin se sastoji u tome što neki autori tvrde da Moller Okin ne ostavlja prostor za mogućnost da postoje i oni koji se ipak odlučuju dobrovoljno da ostanu u svojim zajednicama ma koliko prakse nad njima samima unutar te grupe ili općenito nad svim članovima tih grupa bile surove i neljudske, jer pripadnici pojedinih grupa, neke prakse koje su drugim ljudima neprihvatljive, prihvataju sasvim prirodno i sa zadovoljstvom ih provode zato što su odgajani na drugačiji način te se na njihovu hijerarhiju vrijednosti može malo ili nimalo uticati. (Babić-Avdispahić; 2004, str. 151-154)⁵ Upravo to se veže za ovu tvrdnju jer većina žena svoju zajednicu u kojoj su odgajane i odrasle smatraju svojom sigurnom zonom i ne žele odreći se svog kulturnog identiteta ne zato što ne znaju za bolje već zato što same smatraju da je za njih grupa u kojoj se nalaze najsigurnije i najbolje moguće mjesto života i općenito napretka. Ne govoreći afirmativno o svirepim praksama koje se pod velom kulturnog ili vjerskog identiteta sprovode nad ženama ili djecom u pojedinim etničkim grupama potrebno je osvrnuti se na jedan navod

⁵ Također se i o ovome govori u knjizi "Etika, demokracija i građanstvo" Jasminke Babić Avdispahić u poglavlju „Da li je multikulturalizam štetan za žene“ na stranama. 151 i 154.

iz uvoda koji je prethodno naveden. Naime, ponekad je potrebno dopustiti ljudima da sami izaberu šta zaista žele jer ako pretendujemo da budemo moderno kosmopolitsko društvo ne smijemo u želji za “oslobađanjem” od stega zanemariti i lični izbor pojedinca da bude uslovno rečeno konzervativan ako to želi. Sa ovakvim problemom se gotovo svakodnevno sreću žene koje nose hidžab i to širom svijeta. Naime često liberalisti i različiti feministički pokreti u želji za modernizacijom društva i uspostavom apsolutnih sloboda svih pojedinaca smatraju da su žene koje nose hidžab zapravo pod opresijom te da takav način odijevanja nije njihov lični izbor. Pri tome se zaboravlja pravo svakog pojedinca na njegove lične izbore proistekle iz različitih vrsta dubokih emocija i ubjeđenja uspostavljenih odgovarajućim odgojem i socijalizacijom.

Svakako, kada se govori o multikulturalizmu ostaje mnogo otvorenih pitanja. Kako uklopiti grupna prava u liberalni demokratski sistem na kojem se temelji većina modernih svjetskih država? Koje su granice grupnih prava? Imamo li pravo ograničavati grupna prava i da li se grupna prava uopće mogu ograničiti?! Ograničenje grupnih prava ili barem prava mjera u ograničenju grupnih prava posebno u multikulturalnim mnogoljudnim društvima bi doslovno značilo da je država izuzetno detaljno upoznata sa običajima svake pojedinačne manjinske grupe u sklopu šireg društva koje je pretpostavimo liberalno. O pitanjima granice grupnih prava može se samo teorijski spekulirati jer svaka strana može ponuditi jednak broj relevantnih argumenata i za i protiv svih svojih stavova. Susan Moller Okin problematizira upravo neka od mišljenja drugih autora koji se zalažu za potpunu slobodu manjina kada je riječ o njihovom običajnom pravu i zaštiti grupnih prava. Tako na primjer, prigovori Moller Okin se odnose najprije na članak “Liberalizam i pravo na kulturu” autora Halbertal i Margalit (1994)⁶, Kukathasov članak “Postoje li ikakva kulturna prava?” (1992)⁷ te na Willa Kyimlicku i njegove stavove o grupnim pravima (Bošnjak; 2013 str.12-13).⁸

Prema navodima u prvom navedenom članku Liberalizam i pravo na kulturu autori navode da je grupno pravo, pravo svakog pojedinca te da se ne bi smjelo otuđiti ili ograničavati jer kulturni identitet je za pripadnike nekih zajednica poput ultra-ortodoksne zajednice Židova dio njihovog religijskog i općeg duhovnog identiteta. Moller Okin prigovara prije svega u kontekstu korištenja pojma personalnog identiteta (Bošnjak; 2013 str. 11- 13). Naime, Moller Okin ističe da autori Halbertal i Margalit nisu precizno koristili termin personalni identitet te se stoga ne može znati da li oni žele reći da drugi nemaju personalni identitet ili im nije u tolikoj mjeri bitan koliko

⁶ Vidjeti Margalit, A., Halbertal, M. “Liberalism and the Right to Culture,” *Social Research*, 61 (1994): 491–510

⁷ Vidjeti Kukathas, C. “Are There Any Cultural Rights?” *Political Theory* 20 (1992): 105–139.

⁸ Moller Okin navodi kako je ultra-ortodoksna zajednica u Izraelu veoma privilegovana I uživa podršku države što se da vidjeti kroz spolnu segregaciju u školama te niz drugih pogodnosti za učenike u njihovim religioznim školama ali i oslobođenost od vojne obaveze muškaraca u ultra-ortodoksnj zajednici.

je bitan pripadnicima ultra-ortodoksne zajednice Židova. Ovdje je potrebno ponuditi objašnjenje pojma personalni identitet na koji aludiraju autori Herbertal i Margalit (1994) a to je da kada se govori o personalnom identitetu ultra-ortodoksnih Židova onda ne treba zaboraviti i činjenicu da skoro sve što se tiče njihovog kulturnog, političkog i nacionalnog identiteta direktno je vezano za religijski identitet odnosno direktno se veže za odnos prema i sa Bogom. Nacionalni, politički stavovi ali i kulturološke specifičnosti su kod Židova direktno derivirane iz religije i svetih spisa. Shodno tome, ako se bilo koja komponenta njihovog kolektivnog identiteta pokuša odvojiti ili analizirati zasebno van konteksta religije ili bolje rečeno odnosa sa Bogom, to nema nikakvu težinu niti nekog značaja. Ipak, prigovor Moller Okin se sastoji u tome što ona postavlja pitanje da li i pripadnici drugih zajednica imaju personalni identitet odnosno pokušava naglasiti da je personalni identitet jednako važan svim pojedincima u svim grupama bez obzira da li su oni ultra-ortodoksni u svojim uvjerenjima ili ne. Također, nejasnoća barem kada je u pitanju Moller Okin leži u tome, zašto bi ultra - ortodoksne zajednice trebale biti privilegovane i podržane od državnog sistema. Moller Okin dalje nastavlja s prigovorom, uzimajući za primjer nekog muškog člana ultra-ortodoksne zajednice Židova za koga Herbertal i Margalit tvrde da je esencija njegovog identiteta proučavanje Tore. Naime, Moller Okin hipotetski navodi primjer mladića koji pored sve religijske pouke koja je visoko cijenjena ne gaji apsolutno nikakve afinitete prema proučavanju svetih spisa i religije. Kako će se u takvom nepoticajnom okruženju snaći dječak koji ima poteškoća u učenju ili pamćenju ili onaj koji gaji afinitet prema muzici, pisanju ili nekom drugom obliku umjetnosti? Zar i afiniteti prema nečemu drugom što ne spada u proučavanje religije i svetih spisa ne spada u personalni identitet ili barem dio personalnog identiteta neke osobe? U ovom primjeru Moller Okin problematizira teškoću i pravo muškaraca na ostvarenje ličnih afiniteta koji se razlikuju od ideala zacrtanih zakonima i religijskim vjеровanjima zajednice u kojoj žive. Time se Moller Okin u svom radu ne ograničava samo na ženska prava već prije svega naglašava važnost zaštite prava svakog pojedinca bez obzira na spol. S druge strane, problem ženske uloge u zajednicama poput ultra-ortodoksne Židovske zajednice je još veći jer one zapravo unutar takvih zajednica rade i žive u službi muškaraca i olakšavanja muškarcima na putu ka ostvarenju i doseganju njihovih ciljeva! Što je u ovom slučaju personalni identitet za jednu ženu? Ako su žene pa i njihov način odijevanja direktno u vezi sa muškom samokontrolom seksualnih nagona gdje je onda personalni identitet žena? Da li uopće imaju pravo razmišljati u kontekstu svog personalnog identiteta? U ovom slučaju, liberalizam sam svoje temeljne postulate pobija jer kao takav on garantira svakom pojedincu njegova neotuđiva individualna prava ali ipak na primjeru ultra-ortodoksne zajednice Židova jasno je uočljivo da jedna vrsta prava mora odnijeti primat u odnosu na drugu vrstu prava. U konkretnom slučaju su to grupna prava. Na kraju zaključak Moller Okin je da tvrdnja da prava za neliberalne

zajednice mogu biti temeljena principima liberalizma potpuno neosnovana te kao takva devalviraju same principe liberalizma.

Na drugoj strani, nalazi se Chandran Kukathas koji iako liberalist ipak smatra da neliberalne zajednice ne bi trebale uživati nikakva posebna prava data zakonom liberalnih država. On smatra da etničke i religijske grupe kao i vrijednosti za koje se zalažu jesu bitne i neizostavni su dio identiteta pojedinca ali samo sa stanovišta etike. Ono čemu Kukathas daje prednost su svakako individualna prava svakog pojedinca te smatra da svaki pojedinac po automatizmu ima ista prava pristupa institucijama kao i svi drugi pripadnici većinske skupine liberalnog društva. U skladu s tim stav Kukathasa je da liberalna društva ne bi trebala miješati se u poredak ili zakone neliberalnih grupa, te ih prepustiti prosto samima sebi. Prema njegovom mišljenju svaka zajednica zna na najbolji način kako da riješi pitanja prava svojih članova u skladu sa svojim etičkim pravilima, religijskim uvjerenjima ili kulturnim obrascima djelovanja. Sva prava su svakako zagarantovana podjednako svim članovima većinski liberalnog društva pa samo u slučaju kada se pojedinac obrati institucijama za zaštitu njegovih ljudskih prava tek tada institucije imaju obavezu da zaštite tog pojedinca u bilo kom obliku da je to potrebno. Ipak realnost je malo drugačija a upravo u tom kontekstu

i Moller Okin prigovara na Kukathasove tvdnje. Naime, kako postupiti u slučaju kada nekim članovima pripadnici zajednice kojoj i oni pripadaju onemogućavaju da zaštite sebe i svoja prava preko institucija većinski liberalnog društva? Šta ako pod pritiskom zastrašivanja i različitih oblika prisile od članova porodice ili staratelja ali i članova šire zajednice kojoj pripadaju i to obično žene, ne mogu putem institucija zaštititi svoja prava na izbor partnera ili pravo na školovanje? Ovdje se posebno misli na prakse prislinih maloljetničkih brakova zbog kojih često djevojke i djevojčice bivaju udaljene iz škole te tako njihovo obrazovanje biva okončano bez da ih se uopće išta pita. Zašto bi liberalna zajednica dopustila slobodno djelovanje takvim zajednicama pod izgovorom da su to njihova kulturna obilježja ako takve prakse narušavaju liberalni poredak, smatra Moller Okin. Prema njenom mišljenju tada je država dužna da striktno i trajno stavi do znanja pripadnicima zajednica u kojima se primjenjuju prakse koje krše liberalne principe da se njihova ponašanja koja su prepoznata kao nehumana neće ni najmanje tolerisati.

Kada je riječ o dubokoj intimi porodičnog života u kojoj se možda najbolje vidi koliko su neke zajednice stvarno liberalne ali je istovremeno i najteže uočiti koliko se poštuju prava žena unutar porodice, tu se ističe svakako Will Kymlicka i njegova odbrana prava svih manjina (Bošnjak Helena; 2013. str.20). Ipak Kymlicka je mišljenja da bi zajednica svakom pojedincu trebala omogućiti da on sam propituje svoje stavove i da ako je potrebno mijenja kulturne obrasce i tradicijske prakse. Naravno kada je riječ o diskriminaciji žena po spolnoj ili bilo kojoj drugoj osnovi zajednice koje primjenjuju

takve diskriminatorne prakse ne mogu biti uživaoci bilo kakvih specijalnih prava po osnovu svog kulturnog identiteta, svakako da zahtjevi nekih zajednica posebno onih zatvorenih daleko prevazilaze prag tolerancije liberalnog društva i općenito liberalizma kao ideologije. Prigovori Moller Okin temelje se po dvije osnove. Naime, diskriminacija žena i djevojčica nije uvijek tako vidljiva te se podrazumjeva da članovi određenih zajednica u kojima je diskriminatorno ponašanje prema ženskim članicama zajednice prihvatljivo vrlo lako prikriti stvarno stanje u porodičnom okruženju unutar svoje zajednice. Drugi prigovor tiče se stava da je religijska ili etnička zajednica važna pri sticanju samopoštovanja i općenito samoostvarenja. Naime, Moller Okin ističe da nije samo pripadnost određenoj grupi ključna za sticanje samopoštovanja već više uloga i položaj u hijerarhiji unutar grupe kojoj pojedinac pripada. Stoga, pošto je izvjesno da nikada nije moguće znati za sve slučajeve nasilja ili diskriminacije bilo koje vrste koje se dešavaju unutar neke grupe bitno je da se uvijek ima u vidu unutrašnji odnos među članovima neke zajednice te da se shodno tome više da prostora u liberalnim društvima kroz zakonske regulative ranjivijim grupama koje su podložne diskriminaciji i nasilju unutar svoje manjinske zajednice.

Pred sam kraj izlaganja na temu feminističke kritike multikulturalizma nameće se potreba davanja odgovora na dva ključna pitanja koja proizilaze iz svega navedenog.

Prvo pitanje glasi: Da li je multikulturalizam štetan za feminizam i općenito za žene?

Prema mišljenju Susan Moller Okin, između feminizma i multikulturalizma uvijek postoji određena tenzija jer je nemoguće pomiriti zahtjeve feminizma sa uvjerenjima i zahtjevima različitih etničkih i religijskih grupa. Kroz nekoliko primjera tradicijskih praksi različitih etničkih i religijskih grupa Moller Okin pokušava prikazati položaj žena u određenim zajednicama. Najprije navodi primjer Francuske koji smo naveli ranije a tiče se zabrane nošenja marame ali dopuštanja sklapanja poligamnih brakova. Žene u poligamnim porodicama su svoje stanje opisale kao nepodnošljivo i bezizlazno što zbog konstantne netrpeljivosti među članovima porodice pa i nasilja što zbog loših životnih uslova i nedostatka privatnosti. Međutim vlada Francuske prije donošenja ovakve odluke nije vijećala niti je uopće polemicala o štetnosti donošenja odredbe o dozvoljavanju naseljavanja Francuske poligamnim porodicama. (Bošnjak Helena; 2013. str. 12-13) Ovdje ćemo opet naglasiti da je bitno razumjeti kulturne i religijske odlike neke skupine iznutra da bi se moglo razlučiti šta je korisno a šta ne kako za tu manjinsku zajednicu tako i za šire društvo. Iz navedenog primjera je jasno da je vlada Francuske posljedice zabrane nošenja marame na neki način pokušala ublažiti time što je omogućila naseljavanje poligamnih porodica

(Bošnjak Helena; 2013). Međutim isto tako je očigledno da je došlo do zamjene teza i još većeg problema jer je u svakom slučaju nošenje marame "manje zlo" po liberalno društvo od poligamnih bračnih zajednica ali i po žene koje se nalaze u takvim porodicama. Time

su prekršeni principi i liberalizma i feminizma a samim time odluke vlade nisu donijele ništa dobro nijednoj strani. Također, navodi se i primjer u nekim islamskim zemljama u kojima silovana žena bude okarakterisana kao bludnica te se na njoj primjenjuje šerijatska kazna bičevanjem koja se inače primjenjuje za čin bluda. Kada je u pitanju gubljenje nevinosti žene na bilo koji način osim dobrovoljnim stupanjem u spolni odnos većina islamskih učenjaka se slaže da se ta, silovana, žena i dalje smatra nevinom i po Šerijatu i u stvarnosti. (Sušić; 2000, str. 83) Također, u islamskim pouzdanim izvorima⁹ postoje zabilježeni slučajevi iz ranog perioda islama gdje su silovane žene nakon svoje ispovjesti bile zaštićene a njihovi napadači kažnjeni smrću što je inače opće prihvaćena šerijatska kazna za silovanje žene (Sušić; 2000., str. 85)¹⁰ Što se tiče stava da je silovanje potkategorija preljuba to je potpuno nemoguće jer se pouzdano zna da sve što je urađeno pod prisilom prema islamskoj pravnoj nauci nije kažnjivo. U skladu s time navodi se i jedna od brojnih predaja na ovu temu u kojoj Božiji poslanik kaže: “Podignuta je odgovornost sa mojih sljedbenika za ono što učine nehotice, usljed zaborava ili ono što učine a na taj čin budu prisiljeni.” Dakle, u šerijatu postoji kazna za blud kao i za preljub. Kazna za preljub je bičevanje sa stotinu udaraca i kamenovanje dok je kazna za blud bičevanje sa stotinu udaraca. Kada se radi o silovanju to je nasilni čin degradacije ličnosti i dostojanstva svake žrtve silovanja te je prema šerijatskom kaznenom pravu nezamislivo kazniti žrtvu za počinjenu svirepost nad njom. Uostalom ni u laičkom pravnom zakonu ne postoji kazna za žrtvu silovanja. Kada je u pitanju šerijatska kazna za nasilnika odnosno počinitelja silovanja je prema mišljenju većine učenjaka smrtna kazna. Poznato je da i u laičkom pravnom zakonu postoje adekvatne kazne za počinitelje silovanja.

U nastavku, Susan Moller Okin zaključuje da sve kulture imaju patrijarhalnu prošlost te da se i u zapadnim zemljama provode razne diskriminatorne prakse nad ženama ali ipak njima je zagarantirana zaštita prava od država u kojima žive dok to nije slučaj sa ženama unutar nekih manjinskih društava i grupa koje su većinom patrijarhalne te se žene nalaze u inferiornom položaju u odnosu na muškarce.

Drugo pitanje je da li postoji pravo izlaska za marginalizirane pojedince iz tih skupina ili prisilno sklopljenih brakova?

⁹ Prije svega aludira se na Kur'an kao posljednju Božiju objavu objavljenu posljednjem Božijem poslaniku Muhamedu mir s njim koji se u islamu smatra neprikosnovenim vjerodostojnim izvorom zakona u svakom segmentu života muslimana. Također pored Kur'ana tu je još i praksa Božijeg poslanika sve ono što je on radio i govorio poznato u islamskoj nauci i terminologiji kao sunnet i hadis.

¹⁰ Detaljnije u djelu “Usul-l-Fikh- islamsko kazneno pravo” autora Mustafe Sušića udžbenik za medrese IP El-Kalem Sarajevo 2000 godina.

Također, pogledati u zborniku radova “Islamsko i međunarodno humanitarno pravo” Izdavač Fakultet islamskih nauka Univerzitetat u Sarajevu

Pravo izlaska svakako postoji u teoriji ali se o toj mogućnosti toliko malo govori da je skoro postala nevidljiva pa većina žena uopće ne uzima u obzir mogućnost napuštanja svoje kulturne ili religijske zajednice. Više je razloga za takav način razmišljanja. Žene su vrlo prilagodljive tako da često ne dovode u pitanje svoju ulogu unutar svoje zajednice ma kakva ta uloga bila. Također, ljudi kao bića su duboko vezani za svoju kulturu i običaje da ih nerijetko bezrezervno brane bez obzira bili ti običaji bizarni, svirepi ili opresivni. Treći možda i najjači razlog zašto se žene ali i drugi tlačeni pojedinci unutar svojih zajednica ne odlučuju za napuštanje svoje zatvorene opresivne zajednice je i taj što kao pojedinci nemaju gdje otići i nemaju kapacitete ili barem tako vjeruju da sami izgrade život daleko od svoje zajednice i porodice. Postoji i veoma bitan psihološki faktor koji igra iznimno važnu ulogu u procesu donošenja odluke o napuštanju svoje zajednice. Nakon bijega često odbjegli pojedinci doživljavaju i krize identiteta usljed odvojenosti od svoje zajednice. Samim time realna mogućnost izbora otići ili ostati barem kada su u pitanju žene je smanjena na minimum ako ne i nepostojeća. Kada je riječ o grupnim i individualnim pravima Moller Okin tvrdi da bi država trebala svakako dati prednost individualnim pravima nad grupnim i to posebno u slučajevima kada dođe do situacije tlačenja, nasilništva ili diskriminacije žena ili drugih ranjivih pojedinaca ili grupa unutar nekih manjinskih zajednica. U tom slučaju država ima obavezu da primjeni kazne nad provodiocima bilo kakvih opresivnih i nasilničkih praksi u cilju zaštite prava žrtava, te ohrabrivati žrtve da se protive takvim opresivnim postupcima svom snagom. Ako to ne učini, smatra Moller Okin, država će svojim nečinjenjem toleranciju različitosti pretvoriti u pogubno divljaštvo.

Odgovor multikulturalista na kritike feminizma

Zastupnici mišljenja o zaštiti grupnih prava i kulturnih specifičnosti manjinskih grupa odgovaraju feministicama na kritike skrećući pažnju na činjenicu da postoje dvije vrste prava. Vanjska prava koja se tiču šireg liberalnog društva koje ima pravo zaštititi svoje tekovine te liberalne demokratske vrijednosti ali to može postići samo ako zaštiti prava manjinskih grupa. S druge strane postoje i unutarnja prava direktno vezana za pripadnike manjinskih grupa te da bi od šireg liberalnog društva trebala biti zaštićena ta prava tako što bi se pripadnicima manjinskih grupa omogućilo slobodno korištenje njihovog domicilnog jezika kroz medije i obrazovanje. Još jedan prigovor feministicama u cilju odbrane multikulturalističkih stajališta sadržan je u prigovoru vezanom za stav Moller Okin koja smatra da samo feministice i zaštita njihovih ženskih prava mogu obezbjediti i zaštitu prava drugih manjinskih grupa. Kymlicka odgovara da postoje i druge manjinske grupe poput gay populacije, invalida i drugih koji mogu također s punim pravom tražiti set specijalnih prava za njih. Šta činiti sa takvim grupama pita se Kymlicka.

Generalni stav Moller Okin je da treba sankcionisati manjinske grupe koje unutar svog korpusa primjenjuju opresivne mjere bilo koje vrste nad ženama i drugim ranjivim grupacijama. U tom pogledu većina multikulturalista se slaže sa stavom Moller Okina. Ali isto tako joj i prigovaraju jer ako bismo željeli neku savršeno uređenu kulturu kao nosioca kulturnih vrijednosti nikada ne bismo mogli ispuniti takav zahtjev jer su sve kulture različite a sve prakse unutar kulturnih grupa su za članove tih grupa prihvatljive dok za neke druge nisu. Ne postoji nešto takvo što bi predstavljalo idealnu kulturu. S druge strane onda bi i multikulturalističko šire društvo moralo biti idealno tolerantno prema svim različitostima, morali bi biti iskorijenjeni različiti načini razmišljanja poput rasizma, ksenofobije, antisemitizma, homofobije, indiferentnosti prema invalidima te osobama sa smetnjama u razvoju. Jasno je da je takvo društvo nemoguće uspostaviti. Ono što bi zapravo bilo idealno je da multikulturalizam i feminizam pored svih svojih međusobnih oprečnosti pokušaju zajedno funkcionirati kao zaštitnici prava, kako individualnih tako i grupnih.

Svakako da treba zaustaviti svirepe i opresivne prakse pojedinih manjinskih grupa te zahtjevati minimum poštovanja liberalnih vrijednosti. Postavlja se pitanje gdje i u kojoj mjeri treba podvući crtu a da to ne znači prisilnu asimilaciju kulturnih manjina. Uz navedeno treba imati u vidu i žene koje svojevrijedno pristaju da budu sudionici u nekim kulturnim praksama grupa u kojima žive te nosioci određenih kulturnih vrijednosti koje se liberalima mogu učiniti opresivnim. Moglo bi se zaključiti da žene kao nositeljice odgoja novih naraštaja pristajući na opresivne prakse ustvari dobrovoljno rade protiv sebe. U suprotnom, nametanje slobode takvim ženama od feminista i liberalista ne bi bilo ništa drugo nego nova opresija te se samim time ništa značajno ne bi promijenilo ni u načinu mišljenja niti u životima tih žena.

Postavi li se pitanje da li je feminizam loš za multikulturalizam najprije se mora imati u vidu polazišna tačka oba gledišta. Feminizam i multikulturalizam se podjednako bore za slobodu i jednakost svih pojedinaca bilo da se radi o manjinskim grupama ili širem liberalnom društvu. Ipak, metode su različite pa jedni i drugi zaboravljaju kompletnu sliku društva te činjenicu da je vrlo teško da ideologija jednih preuzme primat nad drugima. Činjenica je da neke kulture imaju zaista opresivne prakse te da takve prakse ne bi trebale biti tolerisane unutar liberalnog društva, ipak se vrlo često dešava da se kultura koristi kao izgovor za opravdanje nasilja ali i sve raširenija je praksa da se nameću liberalna gledišta ne tako liberalnim zajednicama što proizvodi drugu vrstu opresivnosti, koja često eskalira u teško nasilje prema pripadnicima šireg društva. Obzirom da feminizam i multikulturalizam imaju isti cilj ali različite metode postizanja tog cilja te da je feminizam reformistički a multikulturalizam, uslovno rečeno, konzervativan moglo bi se zaključiti da ni jedno ni drugo gledište nisu isključivo oslobodilački i bezuvjetno dobri ali niti opresionistički niti predstavljaju iznimno zlo za zajednicu.

Profesor Shiraz Dossa (prema Bošnjak Helena; 2013. str. 40) kada kritizira stavove Susan Moller Okin naglašava da je njeno stajalište previše jednostrano te da ona prilično narcisoidno smatra da je zapadnjačka bjelačka kultura savršena te da ona kao feministica ima pravo kritizirati svaku drugu kulturu osim sopstvene. Dossa navodi da Moller Okin svu svoju teoriju i prigovore zasniva na dva polariteta koja su po njenom mišljenju suprotstavljena mada u stvarnosti nisu i ne moraju biti. Naime, Moller Okin zaboravlja da sve žene iako su žene nemaju nužno naklonost ka feminističkim gledištima. Također muškarci nisu nužno neprijatelji ženama nisu njihovi mučitelji i tlačitelji. Prema mišljenju Shiraza Dosse stajališta Moller Okin spram muslimanske kulture su poprilično obojena ksenofobijom i veoma oskudnim znanjem o kulturnim odlikama muslimana širom svijeta ali o religijskim propisima islama. Stoga završava Shiraz Dossa, prilično je nezahvalno raspravljati o pravima i htjenjima pripadnika neke religijske i kulturne grupe ako se suštinski ne razumiju njihove specifičnosti i zakoni.

Zaključak

Imajući u vidu sve navedene stavove i niz argumenata za stavove i feministica i multikulturalista vrlo je teško opredijeliti se za jedan od stavova. Feministice kao i zagovornici zaštite grupnih prava nude jednako valjane argumente u korist svojih stavova.

U svakom slučaju ne bi trebalo zaboraviti socijalni kontekst jedne zajednice u kojoj se govori o feminizmu, pravima manjina i multikulturalizmu. Bez razumjevanja općeg stanja i konteksta u kojem žive članovi nekog društva suvišno i neadekvatno je govoriti o pitanjima poput prava manjina i seksualnosti i feminizma. Ipak odnekle se mora započeti proces uspostave pravednog društva o kojem je prethodno bilo govora. Svako pitanje koje problematizira ljudska prava i slobode je jednako važno.

Jedno od najtežih pitanja koje zaslužuje posebnu pažnju je svakako pitanje granica zaštite grupnih i individualnih prava. Također i pitanje da li i koliko institucije liberalnih društava mogu uticati na suzbijanje provođenja svirepih praksi nad ženama ili nekim drugim marginaliziranim skupinama unutar manjinskih grupa. Ma koliko zvučalo suprotno od temeljnih liberalnih principa i težnji ipak institucije moraju adekvatno reagirati pri suzbijanju nehumanih praksi unutar manjinskih grupa ma koliko te prakse bile značajne za kulturni identitet članova grupe. Ljudska prava i slobode bi trebale imati najvišu važnost spram svih drugih prava unutar jednog razvijenog i uređenog društva. Također problem privatne sfere i porodičnog života te primjene i poštivanja zakona i vrijednosti liberalnog poretka je posebno zanimljivo prije svega jer je porodični život prava slika jednog društva i općenito primjene zakona i zahtjeva šireg društva. Iz navedenog se dolazi do dobro poznate definicije porodice kao osnovne gradivne jedinice društva unutar koje čovjek od rođenja uči o društvenoj hijerarhiji, dinamici i

odnosima. U skladu sa navedenim treba ponovo obratiti pozornost na stavove kritičara Susan Moller Okin u pogledu ne ostavljanja prostora za mogućnost da pojedinci ipak dobrovoljno biraju ostanak unutar svojih zajednica te promoviranje kulture i običajnih praksi ma koliko te prakse izgledale opresivne i bizarne pripadnicima drugih kultura. Iz svega navedenog, moglo bi se zaključiti posebno kada je riječ o feminizmu i multikulturalizmu da obe ideologije imaju svojih prednosti mana ali i tenzija koja postoji među njima je ponekad bespotrebno prenaplašena te se vrlo često potiče sukob feminista i multikulturalista u cilju odbrane ideja oba ideološka pravca. Za kraj najprikladnije bi bilo navesti stav Shiraza Dosse prema kojem nisu sve žene nužno naklonjene feminizmu samom činjenicom da su ženskog spola niti su svi muškarci isključivo neprijatelji žena. U tom kontekstu razlike ne bi trebale biti razlog razdora i tenzija već se moraju prihvatiti kao potpuno prirodna činjenica koju je nemoguće iskorijeniti. Prvi korak ka izgradnji pravednog stabilnog društva je uspostava ravnoteže i razumjevanje razlika koje se ne mogu niti ih treba niti pretjerano isticati niti nastojati obrisati.

Literatura

- Adil, A. (2020). *Život poslanika, životne priče poslanika Allahovih prema turskim i arapskim izvorima - Adem alejhi selam*. Knjiga 1. Sarajevo: Udruženje građana Ašura
- Avdispahić, Babić J. (2005). *Etika, demokracija i građanstvo*. IP Svjetlost: Sarajevo.
- Bošnjak, H. (2013). *Zapadnjačko – feministička kritika multikulturalizma u radovima Susan Moller Okin* Završni diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju
- Džananović, I. (2003). *Islamsko bračno pravo*. Sarajevo: I. P. El Kalem.
- Eydi, A. *Adem alejhi selam i zabranjeni plod* URL:<https://www.mullasadra.ba/pitanja-i-odgovori/pitanja/210-adem-a-s-i-zabranjeni-plod> Zadnji put pristupljeno: 1.9.2021.
- Eydi, A. *Džennet Adema i Havve* URL:<https://www.mullasadra.ba/pitanja-i-odgovori/pitanja/1366-dzennet-hazreti-adema-i-have> Zadnji put pristupljeno: 1.9.2021.
- Halilović, E. (2013). Socijalni aspekti poslanikovog sallallahu alejhi ve alihi ve selem oprosnog govora. *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici* br.11
- Indžić, S. (2014). *Ovako je govorio Resulullah - Sujutijeva zbirka hadisa*. Sarajevo: Libris
- Karahodžić, M. (2003). *Knjiga o stvaranju*. Sarajevo: I. P. Bemust
- Korkut, B. (1996). *Kur'an sa prijevodom Institut Medina-i-Munevvereh*. Komitet Kraljevine Saudijske Arabije Bosna i Hercegovina
- Kukathas, C. (1992). Are There Any Cultural Rights? *Political Theory* 20: 105–139.
- Kurdić, Š. (2011). *Pedagogija Muhameda alejhi selam- prikaz odgojnih metoda posljednjeg Allahovog poslanika*. Zenica : IPF
- Islamsko i međunarodno humanitarno pravo (2020). *Zbornik radova*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka Univerzitetat u Sarajevu
- Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon
- Lavić, S. (2014). *Sociološki leksikon*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu,
- Machiavelli, N. (2003). *Vladalac*. Novi Beograd: I. P. Knjiga
- Margalit, A., Halbertal, M. (1994). Liberalism and the Right to Culture. *Social Research*, 61 529-548.
- URL: <http://www.jstor.org/stable/40971713>
- Mesić, M. (2006). Feministička kritika multikulturalizma. *Društvena istraživanja* Zagreb vol:84-85 str: 845-865

- Mušić, S. (2018). Nasilje u porodici kroz pravni okvir u Bosni i Hercegovini. *Zbornik radova* Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Stručni rad
- Okin, M. S. (1999). *Is multiculturalism bad for women?* New Jersey SAD: Princeton University Press
- Linda, M. i Zerilli, G. (2012). *Toward a Feminist Theory of Judgment*. Chicago SAD: The University of Chicago Press
- Nedeljković, V. *Da li ćemo zbog rodne ravnopravnosti imati đaka i đakicu*
<https://www.detinjarije.com/da-li-cemo-zbog-rodne-ravnopravnosti-imati-daka-i-dakicu/> Zadnji put pristupljeno: 7.9.2021.
- Papan, J. *Generacija tužnih smajlija*. URL: <https://www.detinjarije.com/generacija-tuznih-smajlija/> Zadnji put pristupljeno: 7.9.2021.
- Prodbent, E. *Kako je feminizam digao ruke od domaćica*. URL: <https://www.detinjarije.com/kako-je-feminizam-digao-ruke-od-domacica/> Zadnji put pristupljeno: 5.9.2021.
- Soh, V. D. *Mit o rodno neutralnom roditeljstvu*. URL: <https://www.detinjarije.com/mit-o-rodno-neutralnom-roditeljstvu/> Zadnji put pristupljeno: 8.9.2021.
- Sušić, M. (2000). *Usul-i- Fikh*. Šerijatsko kazneno pravo Sarajevo: El-Kalem
- Tabrizi, S. Dž. (2010). *Historija islama*. Sarajevo: Fondacija Mulla Sadra
- Volpp, L. (2001). Feminism versus Multiculturalism. *Columbia Law Review*, 101 str. 1181-1218. URL: <http://www.jstor.org/stable/1123774>
Zadnji put pristupljeno: 9.9.2021.
- Definicija pojma Feminizam URL: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203>
Zadnji put pristupljeno: 9.9.2021.